

ТЕРМІН “МАЛА РУСЬ” У ДОКУМЕНТАХ ХІV СТОЛІТТЯ

Вивчення джерел княжої доби – важливе питання давнього українського минулого. Особливого значення здатне придбати студіювання документальних матеріалів скромніше відображених у джерелах періодів історії, до яких, зокрема, належить і західноукраїнська перша половина ХІV ст. Хоча тогочасних документів збереглося небагато, їх аналіз, все ж, дає змогу виокремити та встановити окремі закономірності й особливості укладення тодішньої писемної документації. На цьому тлі привертають до себе увагу деякі специфічні географічні терміни, зокрема, поширена тоді назва Галицько-Волинської держави – “Мала Русь”. У сучасній літературі, зазвичай, це визначення вживається з виведеними від окремих обставин історичної долі України значно новіших часів стійкими применшуючими конотаціями, обумовленими статусом частини України як “Малоросії” у складі Російської імперії упродовж ХVІІІ – початку ХХ ст.¹ Насправді ж, між обома визначеннями існує чималий хронологічний розрив і в актових матеріалах часів Романовичів, закономірно, відсутні натяки на значно пізнішу політичну “підпорядкованість” “Великій Русі”. Крім того, як побачимо, у Середньовіччі обидва поняття послідовно відмежовані одне від одного.

З цього огляду систематичне дослідження згадок про Малу Русь значення цього поняття у церковній та світській документації ХІV ст., визначення відповідної території у її кордонах залишаються одним з актуальних завдань української історичної медієвістики.

Чимало писемних пам’яток, здатних стати джерелами до цієї проблеми, уже ставали об’єктом розгляду давнішої літератури. Зокрема, Генріх Гельцер, Франц Міклошич та Йосиф Мюллер опублікували грамоти Константинопольського патріархату². Ян Ржежабек зібрав актовий матеріал та повідомлення хроністів й анналістів про князя Юрія-Болеслава Тройденовича (†1340): інформативне видання доступне російською мовою разом із ґрунтовними доповненнями³. Переклад опису мандрівки угорського місіонера Юліана здійснив

¹ Огляд відповідних поглядів див.: Левківська Е. Семантические варианты топонима “Малороссия” и его дериватов в русской речевой практике постсоветского периода *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе. Сборник статей*. Москва; Санкт-Петербург, 2016. С. 250–278.

² *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana / Collecta et ediderunt F. Miklosich et I. Muller*. Vindobonae, 1860. 607 p.; *Gelzer H. Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus*

griechischen Quellen Zeitschrift für Kirchengeschichte. Bd. 13. Stuttgart, 1892. S. 241–282. Також див.: *Русская Историческая Библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссією (далі – РИБ)*. Т. 6. Санкт-Петербург, 1880. Приложения № 3–6.

³ Російський переклад див.: Ржежабек Я. Юрий II, последний князь всея Малой Руси Болеслав-Юрий II, князь всея Малой Руси: *Сборник материалов и исследований / Собр. О. Гонсиоровским, А. Куником, А. Лапто-Данилевским, И. Линниченко, С. Пташицким и И. Режабком*. Санкт-Петербург, 1907. С. 1–66.

Сергій Аннінський⁴. Віра Матузова прокоментувала англійські середньовічні тексти⁵. Серед сучасних публікацій варто виокремити дослідження Олега Купчинського, яке є найповнішим дотепер систематичним виданням актів і документів Галицько-Волинської держави⁶. Історик проаналізував і прокоментував понад 200 джерельних матеріалів (серед них – латиномовні пам'ятки XIV ст.), розглянув їх автентичність, походження та значимість. Водночас, залишаються майже невідомими в сучасній українській науці листи венеційського мандрівника та географа Маріно Санудо Старшого (бл.1270–бл.1343) до французького короля Філіпа VI (1293–1350, правив від 1328 р.)⁷. Це джерело, разом з “*Liber Secretorum Fidelium Crucis*” того ж автора⁸, потребуватимуть докладнішого розгляду.

Безперечно, при вивченні відповідних записів матимемо справу з певними узагальненнями, сформованими як серед зарубіжних, так і українських істориків. Важливими є результати досліджень відповідної теми, які свого часу опублікував Михайло Грушевський⁹. Він розглянув чимало актових і наративних матеріалів, щоби на їх підставі проаналізувати складне переплетення проблем минулого об'єднаних зусиллями князя Романа Мстиславовича (†1205) Волинського і Галицького князівств. З новітніх робіт відзначимо студії Ярослава Ісаєвича¹⁰. Іван Паславський висвітлив важливі релігійні та дипломатичні орієнтири Романовичів, зокрема, обґрунтував місце їх володінь у трикутнику Рим – Константинополь – Орда¹¹. Ігор Скочиляс простежив політику східнохристиянського Патріархату стосовно Галицької митрополії упродовж XIV ст.¹² Леонтію Войтовичу належить останній узагальнюючий огляд історії Галицького князівства¹³. Скрупульозно визначення Малої та Великої Русі проаналізував Олександр Соловйов: він зробив ряд оригінальних умовиводів

⁴ Аннінський С. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе *Исторический архив*. Т. 3. Москва; Ленинград, 1940. С. 71–112.

⁵ Матузова В. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1979. 268 с.

⁶ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004.

⁷ Лист, де згадано Малу Русь, опублікований у виданні: *Kunstmann F. Studien über Marino Sanudo den Aeltern mit einem Anhang seiner ungedruckten Briefe Abhandlungen der Historischen Klasse der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*. Т. 29. München, 1855. P. 799–808. Чи не одинокі досі відкликання до автора та його запису: *Мусин А. “Погибель земли Русьской”*. Средневековый словарь и его прочтения: к эволюции этнополитических представлений в Восточной Европе XII–XVI вв. *Colloquia Russica*. Ser. II. Vol. 4: Середньовічна Русь: проблеми термінології / За ред. М. Волощука і В. Нагірного. Івано-Франківськ; Краків, 2018. С. 119.

⁸ Використано переклад англійською із вступними зауваженнями Петера Лока:

Marino Sanudo Torsello. The Book of the Secrets of the Faithful of the Cross: Liber Secretorum Fidelium Crucis / Trans. by P. Lock. Farnham, 2011.

⁹ Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 3: До року 1340*. Київ, 1993. 592 с.

¹⁰ *Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2 / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2008. С. 3–29.

¹¹ *Паславський І. Заснування Галицької митрополії 1303 року: причини та наслідки Доба Короля Данила в науці, мистецтві, літературі (Матеріали міжнародної наукової конференції. 29–30 листопада 2007 р., Львів)*. Львів, 2008. С. 203–227; *Його ж. Римська політика князя Данила Романовича в 30-х роках XIII століття Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 167–174.

¹² *Скочиляс І. Галицька митрополія XIV – першої половини XV ст. Княжа доба: історія і культура*. Вип. 4 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 246–279.

¹³ *Войтович Л. Галич в політичному житті Європи XI–XIV століть*. Львів, 2015.

з дискусійних питань зовнішньої політики володарів середньовічних держав Центрально-Східної Європи¹⁴. Важливою є монографія Даріуша Домбровського, який активно вивчав дипломатичні взаємовпливи правлячих династій Русі, Польщі, Чехії, Угорщини крізь призму матримоніальних зв'язків¹⁵. До проблем середньовічної термінології вдався Олександр Мусін, присвятивши ґрунтовну розвідку проблематиці етнополітичних моделей у середньовічній Східній Європі¹⁶. Щоправда, попри наявні дослідження з історії Галицько-Волинської держави першої половини XIV ст., чимало питань досі залишаються без належних відповідей. Зокрема, все ще не систематизовано визначення та практику використання у тогочасній документації топоніму Мала Русь.

Вперше “Μικρὰ Ῥωσσία”, наскільки відомо, згадується у грамоті від 1303 р., якою візантійський імператор Андроник II Палеолог (1282–1328) та константинопольський патріарх Атанасій I (1303–1311) утворили окрему митрополію в Галиччі, виокремивши її з-під влади Києва. Важливим аспектом документу є позначення руських земель-князівств, що входили до сфери відання нового релігійного центру. Йому призначено в підпорядкування шість єпархій, територіально належних до володінь короля Юрія Львовича (1252/57–1308, правив від початку XIV ст.): Галицьку, яку піднесли до рангу архієпархії, Володимирську, Перемишльську, Луцьку, Турівську і Холмську¹⁷. Відповідні кордони у грецьких хризобулах також неодноразово вказано й пізніше. Наприклад, у 1347 р. василевс Іоан IV Кантакузен (1295–1383, імператор у 1341 та між 1347–1354 рр.) ліквідував Галицьку митрополію, зауваживши, що єпархії як Малої, так і Великої Русі повинні визнавати юрисдикцію Києва. Оригінальним додатком є уточнення, що Мала Русь знаходилася на території, названій Волинню¹⁸ (Волинню чи Володимирщиною, як довів М. Грушевський, землі Романовичів іменували також в окремих руських пам'ятках¹⁹). Далі Перемишль, Турів, Володимир та Холм згадуються в документі 1370 р., яким у сані галицького митрополита затверджувався Антоній²⁰.

Отже, у найдавніших константинопольських актах “Μικρὰ Ῥωσσία” асоціювалася з Галицько-Волинською державою. Характерно, що в європейських джерелах XIV ст. існувало подібне уявлення про кордони володінь нащадків князя Романа Мстиславовича²¹, проте вживання поняття “*Russiae Minoris*” у латиномовній традиції виступає значно пізніше.

Важливим для теми документом є грамота князя Юрія-Болеслава Тройденівича до генерального магістра Тевтонського ордену Теодорика, видана у Володимирі 20 жовтня 1335 р. Автентичність пам'ятки не викликає застережень. Згідно з текстом, князь підтверджував раніше укладені угоди від часів своїх попередників і, що важливо у контексті нашого дослідження, його титул подано як “*Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris*” (“з Божої ласки уроджений князь

¹⁴ Див.: Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь *Вопросы истории*. Т. 7. Москва, 1947. С. 24–38.

¹⁵ *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. Kraków, 2013.

¹⁶ Мусин А. “Погибель...” С. 93–148.

¹⁷ *Gelzer H. Beiträge...* S. 253; *Паславський І. Заснування...* С. 204.

¹⁸ РИБ. Приложенія. № 3.

¹⁹ *Грушевський М. Історія...* С. 141. Див. також титули останніх Романовичів – “Князь

Володимирщини і володар Русі”: *Купчинський О. Акти...* С. 152–161.

²⁰ *Acta...* Р. 579; РИБ. Приложенія. № 4–6. Огляд міркувань щодо функціонування Галицької митрополії упродовж XIV ст. див.: *Скочилася І. Галицька митрополія...* С. 266–270.

²¹ Див.: *Паршин І. Кордони Галицько-Волинської держави на початку XIV ст. (за “Книгою знань про всі королівства”)* *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. № 13(338). Луцьк, 2016. С. 3–10.

усієї Малої Русі”)²². Наведене титулування, підтверджуючи використання терміну “Мала Русь” в діловодстві княжої канцелярії, вказує на його офіційне прийняття і визнання як у державі, так і назовні. Л. Войтович навіть вважав, що цей топонім ужито тут вперше²³. Проте необхідно привернути увагу до давнішого свідчення венеційського мандрівника та географа Маріно Санудо Старшого, який залишив декілька маловідомих досі згадок щодо володінь Романовичів.

Про автора знаємо тільки те, що він сам про себе оповів, зокрема, у “*Liber Secretorum Fidelium Crucis*”. Припускають, що він народився до 1270 р. у Венеції в заможній патриціанській родині. Записи про здобуту освіту не збереглися. Водночас, з молодого віку його залучали до торгівелі, свою першу морську подорож він здійснив вже близько 1281 р., коли на навантаженому кораблі прибув на острів Наксос до одного з родичів. Комерційна діяльність потребувала постійних відряджень. Маріно Санудо писав про перебування в Акрі, Константинополі, на островах Середземномор'я, він відвідав Північні німецькі землі, Фландрію, Францію. Серед своїх інформаторів він не згадує Марко Поло. Щоправда, Маріно Санудо подав чималий перелік інших творів, частково втрачених, використаних для опису віддалених країн. Також він вказує кількох сучасників: купця Гільермо Бернарді ді Фурво, який неодноразово бував на Близькому Сході, єпископа кримської Кафи Джерома (пізніше його відправили з місіонерською місією до Китаю) та єпископа Петра з Себастополіса (суч. Сухумі). Очевидно, деякі записи зроблено з їхніх слів. Останнє повідомлення про Маріно Санудо датується 1343 р., коли юрист склав заповіт від його імені²⁴.

У “*Liber Secretorum Fidelium Crucis*”, укладеному на початку 1320-х років, венецієць про Русь сповістив принагідно й лише у контексті появи ординців у Європі²⁵. Більше можна дізнатися з його епістолярної спадщини: пропагуючи відновлення хрестоносного руху, Маріно Санудо запропонував концепцію витіснення мусульман зі Святої землі. Оминаючи переказ його політичних поглядів, зауважимо, що в одному з листів до короля Франції Філіпа VI, складеному на початку жовтня 1334 р., він описував ближчі та віддалені краї, серед іншого відзначивши: “Надалі є на Русі двоє князів, що коряться Татарам, які тримають землю величезну з народом численним, слідуєть греків [релігійними] стопами. Й звідки проникають коштовності різні у значній кількості до Франції, до Німеччини, до Італії. І є Русь Велика та Мала. Велика, істинно, від півночі до заходу межує з Лівонією, де брати-рицарі мають чималі землі, на сході зі Скіфією та володіннями татар Узбека. Й на півдні проте є Русь Мала, яка граничить на заході з Польщею, на півдні, отже, з Угорщиною, і на сході з татарами Узбека, господаря свого уже згаданого”²⁶.

²² Аналіз документу та переклад див.: Кутчинський О. Акти... С. 180–187.

²³ Войтович Л. Галич... С. 323.

²⁴ Докладніше про біографію автора та джерела, якими він користувався, див.: Laiou A. Marino Sanudo Torsello, Byzantium and the Turks: The Background to the Anti-Turkish League of 1332–1334 *Speculum*. Vol. 45. 1970. P. 374–392; Lock P. Introduction *Marino Sanudo Torsello. The Book...* P. 3–13; Barker N. Tanner 190 Revisited *Makers and User of Medieval Books: Essays in Honour of A. S. G. Edwards* / Ed. by C. Meale and D. Pearsall. Cambridge, 2014. P. 79.

²⁵ Див.: *Marino Sanudo Torsello. The Book...* P. 340, 344, 376.

²⁶ “*Praeterea sunt in Ruscia duo duces, qui sunt submissi Tartaris, qui tenent terram magnam cum gente maxima, qui sequuntur Graecorum vestigia. Ex qua descendit quantitas maxima variorum in Franciam in Alemanniam in Italiam. Et est Ruscia major et minor. Major vero a septentrione confines habet ad occidentem cum Livonia, in qua fratres cruciferorum habent magnas terras, ab oriente cum Sythia et terra Husbecci Tartari. A meridie autem est Ruscia minor, quae confinat ad occidentem*”

Повідомлення венеційця, напевно, випадало би розділити на дві частини. Перша – кілька речень про багаті землі двох князів Русі, які визнають владу ординців. Не виключено, що Маріно Санудо цих володарів ототожнив з останніми Романовичами – князями Андрієм та Левом Юрійовичами (обидва пом. до 21.05.1323). Часи їх правління та обставини загибелі надто скромно репрезентовано в джерелах, але у деяких збережених писемних пам'ятках вони часто фігурують разом. Наприклад, 9 серпня 1316 р. князі спільною грамотою засвідчили продовження давніх добросусідських відносин з Тевтонським орденом²⁷. Швейцарський хроніст Іоан Вітодуранський (1300–1348/49), розповідаючи про події початку 1340-х років, мимохідь вказав, що останніх Романовичів, начебто, повбивали їх піддані: “кажуть, тому що імператор Татарський незадовго до цього часу двох поганських королів цілком достойних поставив на чолі Русів, які їх один за одним потруїли”²⁸. Хоча свідчення автора щодо отруєння є, радше, легендарними, ніж реальними, язичниками він часто називав саме східних християн²⁹, які, як зауважив Маріно Санудо Старший, “слідують греків стопами”. Насамкінець, запис венеційського географа містить паралелі з листом Владислава Локетка (1260/61–1333, король Польщі з 1320 р.) від 21 травня 1323 р., яким він інформував Римську апостольську столицю про смерть Андрія та Лева Юрійовичів: “Із жалем доносимо, ваша Святосте, що два останні руські князі з народу схизматиків, які були непоборним щитом супроти жорстокого народу Татарського, зійшли зі світу; та з їх смертю і землі наші у небезпечній близькості від Татар, які, певно, тепер сусідню землю Руську, що з неї щорічно збирали данину, окунують”³⁰. Щоправда, Маріно Санудо писав щодо Романовичів “sunt” у теперішньому часі, тоді як насправді на той час необхідно було згадати їх уже в минулому.

З іншого боку, про князів Андрія та Лева, можливо, не йдеться. Не виключено, що хроніст мав на увазі окремих правителів для двох частин Русі. У такому разі він лише подав абстрактний огляд далеких держав, однією з яких станом на 1334 р. правив князь Юрій-Болеслав Тройденевич.

Другий фрагмент нотатки венеційця – загальний опис кордонів Русі Великої та Малої. Характерно, що межі останньої співпадають із кордонами Галицько-Волинської держави й відповідають текстам константинопольського документа 1303 р. про створення окремої Галицької митрополії. Натомість Велика Русь – усі інші землі-князівства, розташовані уздовж володінь Тевтонського ордену на півночі й до володінь ординців на сході. Згадка про Скіфію у записі Маріно Санудо – данина поширеній у тогочасній Європі античній традиції

cum Polonia, a meridie autem Ungaria, et ab oriente cum Husbecco Tartaro domino suo predicto”. Цит. за: *Kunstmann F. Studien...* Р. 801.

²⁷ Купчинський О. Акти... С. 145–152.

²⁸ “dicentes, quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis prefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis”. Цит. за: *Iohannis Vitodurani Chronica / Hrsg. F. Baethgen Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series. T. 3. Berlin, 1924. P. 184.*

²⁹ Докладніше див.: *Паршин І. Хроніка Іоанна з Вінтертура (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської*

Русі першої половини XIV ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 17–18. Дрогобич, 2014. С. 71–78.*

³⁰ “Sanctitati vestrae insinuatione praesentium cum dolore reverentius intimamus, quod duo ultimi principes Ruthenorum de gente schismatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus, decesserant ex hac luce; ex quorum interitu nobis et terris nostris ex vicinitate Tartarorum, quos de certo credimus terram Ruthenorum, nostris metis contiguam, de qua annua tributa percipere consueverunt, occupare”. Цит. за: *Monumenta Poloniae Vaticana / Ed. J. Ptašnik. T. 1. Kraków, 1913. P. 73.*

картографування й позначає сучасну степову зону України, адже тоді народу з такою назвою, беззаперечно, вже не існувало.

Отож, термін Мала Русь увійшов до вжитку від початку XIV ст. для позначення, насамперед, володінь Романовичів. Необхідно зауважити, що патріарші хризобули та нотатки венеційського географа засвідчують єдине розуміння цього терміну як на Півдні, так і на Заході. Урешті-решт, у дипломатії Галицько-Волинської держави означення також використовувалося, що підтверджує титул Юрія-Болеслава Тройденевича *“з Божої ласки уроджений князь усієї Малої Русі”*. Значно складніше пояснити генезу зазначеного топоніму.

Одну з найпоширеніших гіпотез можна коротко викласти словами Івана Огієнка: *“Постання цієї назви приписується грекам, які знали вже дві Русі, північну й південну, й стали Україну звати Малою Руссю... цебто Русь старша, початкова, основна, давніша, бо Русь північна була для них новою... Така термінологія була добре znana греками, бо в них були Мала й Велика Азія, Мала (на Балканах, стара) й Велика (в Італії, нова) Греція”*³¹. Тобто, визначення *“малий”* і *“великий”* у складі найменувань географічних територій та етносів, зазвичай, пов’язані з розмежуванням кордонів, відповідно, початкового й пізнього розселення: позначення країн і народів з компонентом *“великий”*, отже, стосуються областей вторинної колонізації, а не метрополії³². Проте О. Соловійов наголосив на тому, що класичні роботи знають лише *“Μεγάλη Ελλάδα”* (або *“Magna Graecia”*: латинською), тоді як *“Мала Греція”*, насправді, у джерелах відсутня³³. Враховуючи засвідчену беззаперечну тотожність Малої Русі та Галицько-Волинської держави, ця гіпотеза також виглядає не надто переконливою.

Підставою для розподілу міг бути звичайний географічний чинник. Зокрема, середньовічні автори мали змогу констатувати розміри тієї чи іншої території, або ж вказати на наближеність чи віддаленість її розташування. Наприклад, з античних часів відомі провінції Нижня Германія та Верхня Германія, яким протиставлена Велика Германія варварів. Велика Британія розташована безпосередньо на островах, а Мала Британія – це півострів Бретань, куди переселилися розбиті зусиллями саксів, ютів та англів кельтські племена бриттів. Мала Вірменія, відома ще за часів Юстиніана, розташована ближче до Константинополя, ніж Велика. Зважаючи на це, Мала Русь у константинопольських грамотах та записках Маріно Санудо могла бути відокремлена за таким принципом. Водночас, не відомо, наскільки володарі відповідних країн користувалися цими поняттями також як титулами, як це зробив князь Юрій-Болеслав Тройденевич.

Географічне розташування, утім, стало причиною появи *“Малої Галатії”* у грамоті київського католицького єпископа Генріха від 1327 р.: *“у межах малої Галатії, що Руссю зветься, в області саме Лодомерії”*³⁴.

³¹ Огієнко І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. URL: <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu04.htm> (дата звернення 01.06.2019).

³² Див. також: Журавлев А. Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду

А. Н. Афанасьева *“Поэтические воззрения славян на природу”*. Москва, 2005. С. 48–49.

³³ Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 25–26.

³⁴ *“in partibus minoris Galathe, que Ruscia nuncupatur, in loco videlicet Flandemiria”*:

Ужите “*minoris Galathe*” не відповідає традиційному позначенню прикарпатського князівства. Проте, звернувшись до фрагмента портулану (навігаційної мапи) Анжеліно Дульсера 1339 р., можна побачити заголовок “*Rutenia sive Gallacia*”³⁵. Супровідний текст характеризує окреслені терени так: “*Русь чи Галицька земля. І вона в деякій частині називається Галацією, а мешканці її колись галатами називалися. Кажуть, їм Павло апостол скерував(?) послання(?)*”³⁶. Нескладно зауважити, що цей напис майже повністю відтворює уривок з Бартоломея Англійського (жив у першій половині XIII ст.), який змалював малоазійську Галатію³⁷, проте на карті А. Дульсера однозначно позначена Галицька земля зі столичним містом Лева. Отож, в XIV ст., справді, могло відбутися часткове зміщення визначень “*Galatia*” і “*Galicia*”. О. Соловійов пропонував читати в документі “у межах малої Русі, що Галичиною зветься, в області саме Лодомерії”³⁸, але таке міркування – лише припущення. Потреби у зміні слів, насправді, не існує. Я. Ісаєвич звертав увагу на нерівнозначний статус Галицької землі, який, не цілком зрозуміло чому, був вищим від статусу Волині, і дійшов аргументованого висновку про “Русь” як синонім для позначення усієї Галицько-Волинської держави³⁹. Тому записка єпископа Генріха зі згадкою про Малу Галатію цілком відповідає історичним реаліям й не потребує альтернативного тлумачення.

Варто зауважити, що розрізнення середньовічних країн на Малі та Великі, на думку дослідників, може походити від уявлень про спільне коріння. Наприклад, у випадку з Великою Моравією стверджується про символічне означення “старий” чи “на покоління старший від когось”. Аналогію можна простежити й у конструкціях “*Magna Hungaria*”, “*Magna Germania*” та інших, де йдеться про прабатьківщини народів⁴⁰. Зокрема, місіонер Юліан, який від 1235 р. шукав і, урешті-решт, знайшов Велику Угорщину у районі басейну Волги, за його власними словами, минув також Велику Булгарію та Велику Володимирію⁴¹. Останню О. Соловійов визначив як Владіміро-Суздальську область, на відміну від області Володимира на Волині, угорцям до того часу не відому зовсім⁴². Щоправда, сучасні дослідники не настільки однозначно сприймають цю звістку. Цілком можна погодитись зі справді союзницьким характером контактів Романовичів з Римом на початку 1230-х років, що доводить папська булла від 18 липня 1231 р. “королю Русі”, якого ідентифікують, як князя Данила⁴³. Свідчення

Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae Gentiumque finitimarum Historiam Illustrantia / Ed. A. Theiner. T. 1: Ab Honorio PP. III. usque ad Gregorium PP. XII. 1217–1409. Romae, 1860. Nr. 376.

³⁵ Див.: Історія Львова. Т. 1: 1256–1772. Львів, 2006. С. 56–57 (кольорова вклейка).

³⁶ “*Rutenia sive Gallacia. Haec autem quaedam parte sui Galacia est vocata et eius incolae quondam Galathae vocabantur, quibus dicitur Paulus Apostolus direxisse epistolam*”: *Vetera Monumenta* Nr. 376.

³⁷ Матузова В. Английские средневековые

источники... С. 77, 85.

³⁸ Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 29.

³⁹ Ісаєвич Я. До історії... С. 14–15.

⁴⁰ Boba I. *Moravia's History reconsidered: A Reinterpretation of Medieval Sources*. Hague, 1971. P. 83.

⁴¹ Аннинский С. Известия... С. 77–82. Характерно, що у цьому перекладі Угорщина “*Maior*” – “Старша”.

⁴² Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 27.

⁴³ Dąbrowski D. *Daniel Romanowicz*... S. 167–168.

про приязні взаємовідносини суздальського князя Юрія Всеволодовича (1188–1238) з католицькими нунціями не збереглися⁴⁴, навпаки, за наявними відомостями перед ординським нашествям не вказаний за ім'ям суздальський правитель вигнав чернецих братів та заборонив їм проповідувати серед місцевих утрів⁴⁵. Проблемним також є існування Малих Моравії чи Германії, не згаданих у жодному з джерел. Щоправда, Малу Болгарію і Малу Угорщину середньовічні автори зауважили, але з неодмінною вказівкою, що їх “Великі” прабатьківщини залишилися язичницькими чи потрапили під вплив мусульман⁴⁶. Для Малої Русі та, наприклад, Малої Польщі, подібна релігійна диференціація не актуальна.

О. Соловійов, натомість, запропонував розуміти відокремлення Малої і Великої Русі як політичне розмежування, відповідно, Півдня і Півночі. На його думку, обидві частини становили єдиний етнос та одну державу (власне, “Велику Русь”), але розділилися внаслідок дроблення Київської митрополії на початку XIV ст. Причому, ствердив дослідник, цілком природно, що поруч з Великою Угорщиною, Великою Болгарією, у місцевості, де існував Великий Новгород, Великий Ростов та “Велика Володимирія”, утворилася і Велика Русь⁴⁷. Якщо не брати до уваги деякі очевидні тенденційні перебільшення, вразливе місце запропонованої концепції, насамперед, криється в надзвичайній строкатості північно-східних князівств. Зокрема, титул правителя Великої Русі з'явився щойно лише в XVI ст. як відображення претензії московських князів на володіння усіма землями Рюриковичів – віддзеркалення значно новіших реалій їх зовнішньої політики⁴⁸. Натомість, Мала Русь (галицькі та волинські володіння, що визнає й О. Соловійов) функціонувала єдиною цілісністю вже від XIV ст. і мала одного князя.

Л. Войтович вважав, що Юрій-Болеслав Тройденевич прийняв титул “з Божої ласки уроджений князь усієї Малої Русі” внаслідок відмови від претензій на решту руських земель, залежних від ординців. На думку дослідника, князь на такий спосіб окреслив свої володіння як невідконтрольні монголам⁴⁹. Зауважимо, що ступінь підпорядкованості галицько-волинських володарів кочовикам у XIV ст. – питання малодосліджене. Відомо, що Романовичі, наприклад, не проводили облік населення на вимогу степовиків, як це робили в інших землях⁵⁰, але платили певну данину та, за потреби, надавали власний військовий контингент⁵¹. Можна пригадати: данниками хана Узбека Малу Русь називав Маріно Санудо, про це трохи раніше зауважував Владислав Локетек, сповіщаючи про смерть князів Андрія та Лева Юрійовичів. Проте польський король остерігався, що ординці окупують “осиротілі” землі,

⁴⁴ Паславський І. Римська політика... С. 169–173.

⁴⁵ Аннинский С. Известия... С. 89.

⁴⁶ Див., наприклад, “Opus Majus” Роджера Бекона (бл.1214–б.1292): “А ці булгари з Великої Булгарії – найлютіші сарацини”, цит. за: Матузова В. Английские средневековые источники... С. 201–202, 215–216. Місіонер Юліан писав про мешканців Великої Угорщини, що вони “язичники і поняття не мають про

Бога, але не шанують й ідолів, а живуть, як звіри”. Цит. за: Аннинский С. Известия... С. 81.

⁴⁷ Соловьёв А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 27–28, 38.

⁴⁸ Войтович Л. Галич... С. 323.

⁴⁹ Там само. С. 369.

⁵⁰ Див.: Allsen T. Mongol census taking in Rus, 1245–1275 *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 5, No. 1. 1981. P. 32–53.

⁵¹ Грушевський М. Історія... С. 101–102.

тому і закликав понтифіка вжити заходів, аби цього не сталося. Отже, певна незалежність від монголів, все таки, існувала. Версія Л. Войтовича відокремлює Малу Русь від низки інших середньовічних держав (Малої Польщі, Малої Угорщини тощо) та виринає, здається, з контексту єдиного розвитку. З іншого боку, розширення влади литовців на Сході, звільнення від ординців Києва збільшило територію Малої Русі та утвердило її “присутність” на Правобережжі у другій половині XIV ст., що видно з константинопольських документів⁵². Водночас, ішлося про церковну домінацію. Наскільки Гедиміновичі надавали поняттю Малої Русі політичного змісту – не відомо.

Я. Ісаєвич звернув увагу на п'ять різних титулів Юрія-Болеслава Тройденевича, які він використав у п'яти документах: “Nos Georgius Dei gracia dux Russiae”, “Georgius Dei gracia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimeriae”, “Georgius, ex dono dei natus dux et dominus Russiae”, “Nos Georgius Dei gracia natus dux totius Russiae Minoris”⁵³. Зазначені зміни сприйнято обумовленими зростанням авторитету володаря: спершу – князь Русі, потім – “князь Руської землі, Галичини і Володимирії”, “уроджений князь і господар Русі”, “уроджений князь усїєї Малої Русі”. Істотну еволюцію концепції влади засвідчує щойно останній акт Юрія-Болеслава, виданий 20 січня 1339 р. у Володимирі, – про надання вїтївства в Сяноку слугі князя Барткові із Сандомира. Володар Галицької землі й Волині тут титулується “Божою милістю князем і дідичем королівства Русі” – “nos Georgius Dei gracia dux et heres Regni Russie”. Хоча князь і не наважився прийняти діядему, його рішення не вплинуло у цьому випадку на окреслення Русі як королівства. Це, підсумував історик, дуже важлива зміна способу осмислення співвідношення статусу володаря і статусу держави⁵⁴. Подібне трактування надав також О. Мусін, на думку якого титулатура князя Юрія-Болеслава засвідчила перетворення церковно-канонічної суті Малої Русі у політично-територіальну. Нова ідентичність формувалася також під впливом актуальної латинської адміністративної термінології і лише смерть володаря та подальша боротьба за галицько-волинську спадщину зупинили цей процес⁵⁵.

Звернувшись до політичної карти Центральної Європи XIII – початку XIV ст., нескладно побачити, що країни з додатком “Мала”, власне, позначали землі з монаршою владою. О. Соловйов в одному з відкликань до своєї статті коротко зауважив, що у Галицько-Волинській державі та Південній Польщі сильними були ідеї королівства⁵⁶. Термін “Мала Польща” з'явився значно пізніше, ніж, скажімо, “Polonia Majora”, відома ще від середини 1240-х років⁵⁷, але столичне місто Краків розташоване саме у Polonia Minora. Аналогії можна простежити і з Малою Угорщиною. Північно-східні угри, за словами брата Юліана,

⁵² Наприклад, див.: РИБ. Приложения. № 30. Див. також: Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 32–33.

⁵³ Переклад грамот із коментарями див.: Кутчинський О. Акти... С. 167–187.

⁵⁴ Ісаєвич Я. До історії... С. 15–16.

⁵⁵ Мусин А. “Погибель...” С. 122–124.

⁵⁶ Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь. С. 30, прим. 35.

⁵⁷ Gloger Z. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. Warszawa, 2005. S. 74–75. URL: <http://valkirie.net/uploads/files/GeografiahistorycznaziemdawnejPolski.pdf> (дата звернення 01.06.2019).

“водили його округою по домах та поселеннях й ретельно допитували про короля та королівство братів своїх християн”⁵⁸. Болгарія стала королівством на початку XIII ст. за часів Калояна I (бл.1170–1207), який отримав від Риму титул “короля Болгарів та Влахів”⁵⁹. Волзька Велика Булгарія, заселена магометанами, такого володаря не мала. Бартоломей Англійський вказав на існування двох Склавій: народ Великої, який проживав у Сербії, Далмації, Каринтії, вів “піратський” спосіб життя, тоді як мешканці Малої Склавії були побожними, працьовитими та жили на кордоні з Богемією⁶⁰, яка, хоч і ненадовго, але стала королівством скоріше.

Отже, європейські середньовічні автори, безперечно, знали про існування королівства Русі ще від часів Данила Романовича⁶¹, тому, можливо, Маріно Санудо Старший у XIV ст. й відокремив Малу Русь від Великої. Історію своїх володінь знав також Юрій-Боєслав Тройденівич, підписуючи грамоту до Тевтонського ордену як “з Божої ласки уроджений князь усієї Малої Русі”, а вже через деякий час визнаючи себе князем і опікуном королівства Русі. Напевно, у тогочасній політичній системі ці поняття були синонімами, що, відповідно, вплинуло на поєднаний з ними аспект актової документації.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

⁵⁸ Аннинский С. Известия... С. 81.

⁵⁹ Vásáry I. Cumans and Tatars: Oriental Military in the pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. New York, 2005. P. 26.

⁶⁰ Матузова В. Английские средневековые источники... С. 78, 86.

⁶¹ Войтович Л. Галич... С. 320–326; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 366–369.